

ДАННЫЕ ОБ АВТОРАХ

Карпенко Валерий Михайлович, кандидат технических наук, доцент кафедры инноватики и предпринимательской деятельности

Белорусский государственный университет

пр. Независимости 4, г. Минск, 220050, Беларусь

e-mail: emkarpenko@mail.ru

Юань Хунхао, аспирант кафедры международного менеджмента экономического факультета

Белорусский государственный университет

пр. Независимости 4, г. Минск, 220050, Беларусь

DATA ABOUT THE AUTHORS

Karpenko Valery, PhD, assistant professor Department of Innovation and Entrepreneurship

Belarusian State University

pr. Nezavisimosti 4, Minsk, 220050, Belarus

e-mail: emkarpenko@mail.ru

Yuan Honghao, graduate student Department of International Management

Belarusian State University

pr. Nezavisimosti 4, Minsk, 220050, Belarus

УДК 339.9:338.46

<https://doi.org/10.31470/2306-546X-2021-49-96-107>

АНАЛІЗ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ СФЕРИ ПОСЛУГ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Кучеренко С. Ю.,

Левасва Л. Ю.,

Припуга Н. В.

Предметом дослідження є теоретичні, методичні та практичні аспекти розвитку сфери послуг в національній економіці.

Метою статті є виявлення особливостей та суперечностей розвитку сфери послуг в економіці України.

Методологічною основою дослідження є загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, концептуальні положення сучасної економічної теорії, наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених з проблем функціонування та розвитку сфери послуг. У роботі використано методи індукції і дедукції, єдності історичного та логічного, порівняльного аналізу – при розкритті основних тенденцій та суперечностей розвитку сфери послуг, обґрунтуванні сутності послуги, її специфічних ознак та класифікаційних характеристик.

***Результати роботи.** Визначені тенденції розвитку сфери послуг в економіці України. Інтенсивний розвиток сфери послуг України, розпочався лише з початком формування ринкових відносин. В економіці України існує стійка тенденція до перевищення загального внеску сфери послуг у національний ВВП проти внеску сфери промислового виробництва та сільського господарства, а динаміка структури зайнятості населення України за видами економічної діяльності свідчить, що частка економічно активного населення, працюючого у сфері послуг, значно перевищує показники первинного та вторинного секторів із стійкою тенденцією до зростання. Обсяги капітальних інвестицій у сферу послуг переважають показники обох сфер матеріального виробництва. Постійне зростання проміжного споживання послуг як необхідних виробничих ресурсів. Основними галузями залучення інвестиційних ресурсів є капіталомісткі галузі, в свою чергу рівень інвестиційної активності в галузях знаньєвмістих послуг є загрозливо низьким. Обсяги витрат на споживання послуг у загальній структурі витрат домогосподарств є незначними. Українська економічна система є експортноорієнтованою у сфері послуг та має позитивне сальдо зовнішньоторговельного балансу ними.*

***Галузь застосування результатів.** Отримані у статті висновки й результати доцільно використовувати в навчально-науковому процесі економічних факультетів університетів, у роботі підприємств сфери обслуговування.*

***Висновки.** Індустріальна спеціалізація національної сфери послуг, орієнтація її на низько- та середньотехнологічні капіталомісткі галузі, низька частка витрат населення в галузях сфери послуг, тенденція до нехтування інтелектуальним розвитком індивіда, недостатня увага до інноваційного розвитку господарства дають можливість визначити сучасний стан та тенденції розвитку сфери послуг в Україні як квазіпостіндустріальний, за якого абсолютні числові індикатори вже досягнуті, а якісні показники розвитку залишаються на індустріальному рівні.*

***Ключові слова:** послуга, сфера послуг, потреба, якість, ефективність.*

АНАЛИЗ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ УСЛУГ В ЭКОНОМИКЕ УКРАИНЫ

Кучеренко С. Ю.,
 Леваева Л. Ю.,
 Припуга Н. В.

Предметом исследования являются теоретические, методические и практические аспекты развития сферы услуг в национальной экономике.

Целью статьи является выявление особенностей и противоречия развития сферы услуг в экономике Украины.

Методологической основой исследования являются общенаучные и специальные методы научного познания, концептуальные положения современной экономической теории, научные труды отечественных и зарубежных ученых по проблемам функционирования и развития сферы услуг. В работе использованы методы индукции и дедукции, единства исторического и логического, сравнительного анализа – при раскрытии основных тенденций и противоречий развития сферы услуг, обосновании сущности услуги, ее специфических признаков и классификационных характеристик.

Результаты работы. Определены тенденции развития сферы услуг в экономике Украины. Интенсивное развитие сферы услуг Украины, началось лишь с началом формирования рыночных отношений. В экономике Украины существует устойчивая тенденция к превышению общего вклада сферы услуг в национальный ВВП против вклада сферы промышленного производства и сельского хозяйства, а динамика структуры занятости населения Украины по видам экономической деятельности свидетельствует, что доля экономически активного населения, работающего в сфере услуг, значительно превышает показатели первичного и вторичного секторов с устойчивой тенденцией к росту. Объемы капитальных инвестиций в сферу услуг преобладают показатели обеих сфер материального производства. Постоянный рост промежуточного потребления услуг как необходимых производственных ресурсов. Основными отраслями привлечения инвестиционных ресурсов являются капиталоемкие отрасли, в свою очередь уровень инвестиционной активности в отраслях знаниеёмких услуг является угрожающе низким. Объемы расходов на потребление услуг в общей структуре расходов домохозяйств незначительны. Украинская экономическая система является экспортноориентированной в сфере услуг и имеет положительное сальдо внешнеторгового баланса.

Область применения результатов. Полученные в статье выводы и результаты целесообразно использовать в учебно-научном процессе экономических факультетов университетов, в работе предприятий сферы обслуживания.

Выводы. Индустриальная специализация национальной сферы услуг, ориентация ее на низко- и среднетехнологичные капиталоемкие отрасли, низкая доля расходов населения в отраслях сферы услуг, тенденция к пренебрежению интеллектуальным развитием индивида, недостаточное внимание к инновационному развитию хозяйства дают возможность определить современное состояние и тенденции развития сферы услуг в Украине как квазипостиндустриальный, при котором абсолютные числовые индикаторы уже достигнуты, а качественные показатели развития остаются на индустриальном уровне.

Ключевые слова: услуга, сфера услуг, потребность, качество, эффективность.

ANALYSIS OF TRENDS IN SERVICES SECTOR DEVELOPMENT IN THE ECONOMY OF UKRAINE

Kucherenko Svitlana,
 Levaieva Liudmyla,
 Pryputa Nataliia

The subject of research is the theoretical, methodological, and practical aspects of services sector development in the national economy.

The purpose of the article is to identify the features and contradictions of services sector development in the economy of Ukraine.

The methodological basis of the study is general scientific and special methods of scientific knowledge, conceptual terms of modern economics, and scientific works of domestic and foreign scientists on the functioning and development of the services sector. The methods of induction and deduction, unity of historical and logical, comparative analysis are used in the work - at revealing the basic tendencies and contradictions of services sector development, substantiation of the essence of service, its specific signs, and classification characteristics.

Results of work. The tendencies of services sector development in the economy of Ukraine are determined. The intensive development of the Ukrainian services sector started only with the beginning of the market relations formation. In the economy of Ukraine, there is a strong tendency to exceed the total contribution of the services sector to national GDP against the contribution of industrial production and agriculture. Besides, the dynamics of the employment structure of Ukraine by economic activity types shows that the share of the economically active population working in the services sector is much higher than in primary and secondary sectors with a steady upward trend. The volume of capital investment in the services sector exceeds these indicators for both spheres of material production. There is a constant growth of intermediate consumption of services as necessary production resources. The main areas for attracting investment resources are capital-intensive industries, at the same time the level of

investment activity in the areas of knowledge-intensive services is threateningly low. The expenditures on services consumption in the general structure of household expenditures are insignificant. The Ukrainian economic system is export-oriented in the sphere of services and has a positive foreign trade balance in services.

Field of application of results. *The conclusions and results obtained in the article should be used in the educational and scientific process of economic faculties of universities, in the activities of service enterprises as well.*

Conclusions. *The industrial specialization of the national service sector, its focus on low- and medium-tech capital-intensive industries, low share of household expenditures in the service sector, the tendency to neglect the intellectual development of the individual, and insufficient attention to innovative economic development make it possible to determine the current state of and trends of services sector development as a quasi-post-industrial, where the absolute numerical indicators have already been achieved, and qualitative indicators of development are remaining at the industrial level.*

Key words: service, services sector, need, quality, efficiency.

JEL Classification: I31, L80

Однією з актуальних проблем сучасної економічної теорії є необхідність визначення спрямованості процесів модернізації структури економіки з метою досягнення стандартів постіндустріалізму. У процесі реформування зростає роль послуг у модернізації структури економіки, розширення сфери послуг перетворює її на найбільш привабливе місце застосування для фінансових, матеріальних ресурсів та наявного людського капіталу, а виникнення принципово нових видів послуг та розширення їх асортиментного переліку змінює принципову схему функціонування третинного сектору економіки. У економіці постіндустріалізму сфера послуг забезпечує безперервність процесів ефективного використання обмеженої кількості економічних ресурсів з метою максимального задоволення людських потреб, а особливо їх нематеріальної частини. Визначення особливостей, динаміки та напрямків розвитку ринкових відносин у сфері послуг залежить від різних факторів: динаміки операційної діяльності в первинному і вторинному секторах; доходів і витрат домашніх господарств, підприємств і уряду; спрямованості державної економічної політики; демографічної динаміки; поведінки фізичних осіб і багатьох інших чинників. Процеси трансформації в сфері послуг не є односпрямованими і однозначними, що викликає необхідність дослідження особливостей і тенденцій її розвитку в економіці України.

Питанням розвитку та реформування сфери послуг в економіці України присвячували праці Л. Агафонов, В. Андрієнко, О. Антонюк, Н. Ведмідь, А. Вітренко, М. Головатий, М. Дорош, О. Моргулець, Я. Остафійчук, А. Ребенок, Є. Сахно, В. Сладкевич, В. Федорченко, Г. Щокін та ін. Сладкевич, В. Федорченко, Г. Щокін та ін. Однак, незважаючи на значний науковий доробок у цій сфері, в сучасній науковій літературі відсутній комплексний системний аналіз тенденцій розвитку сфери послуг та зміни її сутнісних ознак за умов постіндустріальних трансформацій.

Структурні зміни у провідних економіках світу на користь сфери послуг супроводжувалися зростанням частки сфери послуг у структурі ВВП та одночасним зростанням частки населення, зайнятого у сфері послуг. Ретроспективний аналіз динаміки розвитку сфери послуг в Україні свідчить, що *I етап* – з 1960 по 1990 рр. – можна охарактеризувати як період квазірозвитку, коли Україна входила до складу СРСР, а її економічна система була командно-адміністративною. Планове господарство СРСР у цей період приділяло недостатньо уваги розвитку сфери послуг. Головною метою її розвитку було виробництво матеріальних товарів та засобів виробництва, індустріальний розвиток та військова могутність держави. Економіка СРСР в період 1960-1990 рр. орієнтувалася на розвиток сфери матеріального виробництва як провідної рушійної сили всієї економічної системи та критичний рівень накопичення соціальних та побутових проблем населення, які неможливо було розв'язати в умовах функціонування відсталої сфери послуг.

Водночас зростання нематеріального виробництва свідчить про поступове наближення до активного споживання тих видів послуг, що були властиві індустріальному суспільству. Усі послуги можна розподілити на три великі групи:

- платні послуги – в основному дрібні побутові послуги, що споживалися кінцевими споживачами періодично, та задовольняли первинні потреби;
- пільгові послуги – до них можна зарахувати послуги пільгового споживання, тобто ті, які оплачувалися населенням частково: путівки до санаторіїв, піонерських таборів, профілакторіїв тощо;
- безкоштовні послуги – у фінансуванні яких сімейний бюджет громадян в основному прямої участі не брав, такі послуги фінансувалися з громадських фондів, які створювалися шляхом перерозподілу державою матеріальних ресурсів і доходів. Цей вид споживчих послуг передбачав безкоштовне медичне обслуговування (догляд, харчування, лікування у лікарнях, обслуговування у поліклініках та ін.), освіту, безкоштовні послуги культурних установ тощо. У містах громадянам безкоштовно надавалося житло.

Розвиток сфери послуг на той час в був регламентований двома основними критеріями:

- чисельність населення – відповідно до нього визначалася кількість місць у школах і дитячих садах, лікарнях та поліклініках, клубах і кінозалах, магазинах та готелях, інших установах сфери послуг, за нормами на 1000 осіб населення;
- ранг населеного пункту – відповідно цього критерію, кожен населений пункт мав право розташовувати на своїй території певні організації сфери послуг. Село повинно було мати школу, лікарню, клуб, а районний центр мав право на ресторан, кінотеатр, технікум, готель, краєзнавчий музей тощо. Місто – обласний центр

мало дозвіл від центральних органів влади побудувати готель, багатoproфiльну лікарню, театр, художній музей, мати громадський транспорт, інститут, наприклад, педагогічний, сільськогосподарський. Столичні міста – центри республік і великі регіональні центри отримували дозволи на ширший набір об'єктів – наприклад, оперний театр, картинну галерею, спеціалізовані навчальні та дослідні інститути, пов'язані з економічним профілем районів тощо.

На початку 1970 рр. у країні починає формуватися прошарок середньо забезпеченого населення. За своїми характеристиками його не можна зарахувати до середнього класу, що був сформований у економіках розвинутих країн. Проте, потрібно відзначити факти зростання рівня життя та зміни структури споживання представників цього прошарку населення СРСР. З'являються тенденції до більш рівномірного розподілу матеріальних благ: житла, заробітної плати, споживчих послуг, в тому числі й тих, що стосуються розвитку особистості (освіта, підвищення кваліфікації, доступ до туристських, спортивно-оздоровчих і розважальних послуг тощо). У країні існувала доволі ефективна система освіти і медичного обслуговування населення. Всім верствам населення були доступні інформаційні ресурси і культурно-мистецькі цінності, які відповідали світовим стандартам культурного і здорового розвитку. Проте, надалі до самого розпаду СРСР поліпшення у радянській сфері послуг статистика не відзначає [1].

На початку 1990-х рр. після розпаду СРСР та переходу економіки України на принципи ринкового господарювання починається *II етап – становлення та розвитку сфери послуг України*.

Трансформаційні процеси переходу національної економіки України до нового господарського порядку мали складний та нелінійний характер. Суперечливість реального процесу реформування, накопичення негативних ефектів в економічній і соціальній сферах життя суспільства, посилення політичної турбулентності, вимагали координації процесів ринкових перетворень зі збереженням цілісності господарського комплексу країни та суспільної злагоди. Потрібно зауважити, що процеси становлення та розвитку сфери послуг цього періоду недостатньо розглянуті та досліджені в економічній теорії, не відображають загальної картини перетворень та функціонування третинного сектору. Вразливість сфери послуг для оцінок структурних, інституційних перетворень і їх соціальних наслідків, визначення перспектив розвитку на основі вже сформованих тенденцій ускладнює її дослідження, обумовлює проведення аналізу за принципом фактографії (період з 1990 р. по сьогоднішній день).

Однією з найважливіших макроекономічних характеристик є пропорції виробництва, розподілу та перерозподілу ВВП, які демонструють основні елементи існуючої моделі розвитку України [2]. Як свідчать дані, наведені на рис. 1, з 1992 р. в економіці України починають відбуватися структурні зміни, зумовлені переходом до ринкової системи.

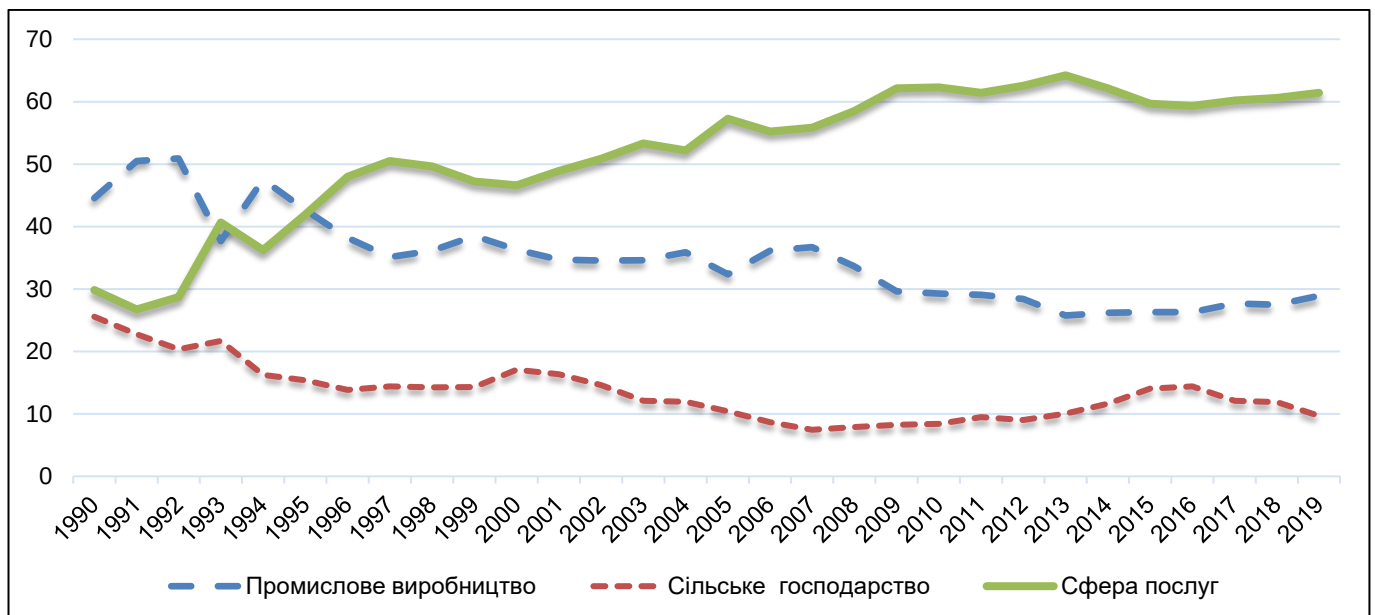

Рисунок 1. Динаміка частки сфери послуг, сільського господарства та промислового виробництва у ВВП України в 1990-2019 рр., %

Джерело: побудовано на основі даних Світового Банку [3] та Державної служби статистики України [4].

У 1993 р. вперше внесок сфери послуг до ВВП України перевищує внесок сфери промислового виробництва, це дає нам право стверджувати, що процеси тертиаризації розпочалися в національній економіці саме з цього року.

Зміни в економічній структурі характеризуються постійним зростанням частки виробництва послуг на противагу скороченню виробництва товарів та внеску сільськогосподарського виробництва. Спостерігається стійка та постійна тенденція до істотного скорочення виробництва товарів у загальному обсязі виробництва в країні.

Тенденція до сталого зростання частки сфери послуг у ВВП розпочалася у 2000 р. та довела важливість цієї сфери для економіки України та її переорієнтацію на показники постіндустріального розвитку.

У вітчизняній економіці процеси сервісизації, що виявили себе в процесі трансформаційного переходу та реформування у низці галузей і секторів виробництва, мають дуже неоднозначні причини. Внесок сфери послуг у загальне виробництво за аналізований період часу зріс у 1,9 раза.

Вагоме зростання було досягнуто у професійній діяльності (у 2,8 рази), мистецтві (2,2 рази), адміністративному обслуговуванні (2,1 рази), в операціях з нерухомим майном і фінансовій діяльності (у 2 рази), а також у торгівлі (1,5 раза). Помірнішим було зростання внеску галузі освіти (1,3 раза), а внесок охорони здоров'я, державного управління і транспорту залишився практично незмінним [2]. Це також свідчить про значний вплив факторів попиту та пропозиції на сферу послуг в економіці України, її частку у структурі народного господарства, що зростає. Сучасна структура зайнятості в Україні, показники якої наведені на рис. 2, аналогічно до показників динаміки ВВП свідчить про перехід народного господарства України до сервісного типу організації економічної системи.

Аналіз свідчить, що відповідно до структурних змін в економіці України економічно активне населення, що втрачає робоче місце в первинному та вторинному секторах економіки, збільшує пропозицію на ринку праці третинного сектору.

Динаміка змін рівня зайнятості у вітчизняній сфері обслуговування може розглядатися як показник постіндустріальних тенденцій економічних перетворень.

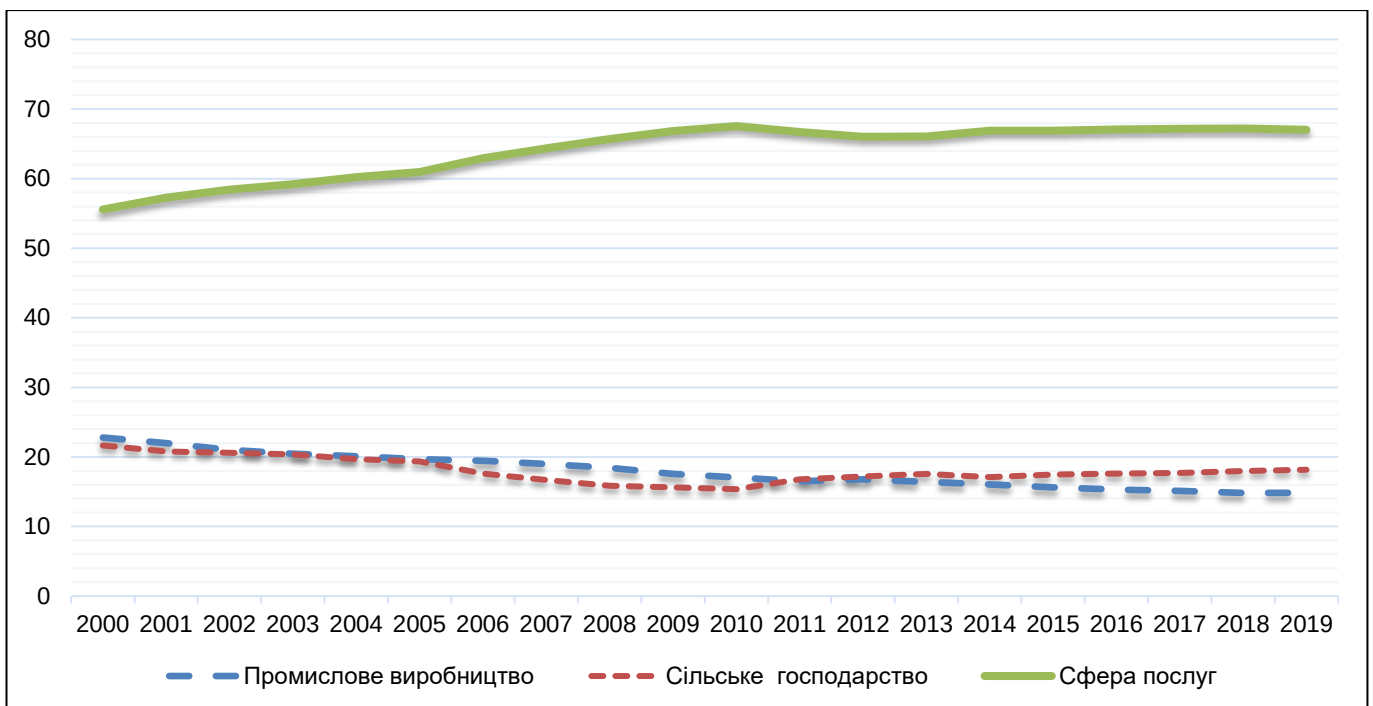

Рисунок 2. Динаміка зайнятості у первинному, вторинному та третинному секторах економіки України протягом 2000-2019 рр., %

Джерело: побудовано на основі даних Світового Банку [3].

Основними галузями сфери послуг, які були реципієнтами робочої сили та наросили обсяги зайнятості, ставали:

- послуги фінансової діяльності;
- послуги операційної діяльності з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям;
- послуги торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, послуги діяльності готелів та ресторанів.

Така ситуація відповідає світовим тенденціям розвитку сфери послуг. Зростання зайнятості у перших двох групах галузей сфери послуг викликане процесами економічного зростання, зростанням частки, значення та виникнення нових видів знанневомістких послуг, особливо у сфері професійних послуг, які надаються підприємцям, та є основним видом послуг, що використовуються у галузях промислового виробництва як необхідні економічні ресурси. Відповідно, третя група галузей сфери послуг абсорбувала у себе та забезпечувала зростання рівня зайнятості за допомогою низько- та середньокваліфікованих найманих робітників, громадян, що були учасниками процесів міграції населення України із сіл до міста, з менш економічно розвинутих до більш економічно розвинутих регіонів країни. Помірний внесок до показників зайнятості у сфері послуг зробили галузі освіти, транспорту та зв'язку, а в галузях охорони здоров'я та надання соціальної допомоги, державного управління взагалі спостерігалось падіння показників зайнятості.

Третинний сектор, який виявив високі темпи динаміки на початку процесів трансформаційних перетворень, у частині інституційних змін продемонстрував можливості стрімкого розвитку ініціатив підприємницької діяльності в ряді галузей обслуговування, на сьогодні виявляє досить суперечливі тенденції. Переломним моментом стала світова фінансова криза 2008 року. У цей період почалися процеси значного скорочення зайнятості не лише в галузях промислового виробництва, а й послуг. Найвищі темпи падіння зайнятості продемонстрували галузі фінансової та страхової діяльності (середні темпи падіння зайнятості 6,13%), сектор професійної наукової діяльності (середні темпи падіння зайнятості 5,65%), тимчасового розміщення та організації харчування (середні темпи падіння зайнятості 5,21%). Одночасно з цим відбуваються процеси очевидного скорочення обсягів зайнятості окремих видів обслуговування, зокрема освіти (середні темпи падіння зайнятості 1,46%), послуг рекреаційного та екологічного призначення (середні темпи падіння зайнятості 1,85%).

Скорочення бюджетного фінансування медичної галузі та надання соціальної допомоги (середні темпи падіння зайнятості 2,36 %), інших галузей культури (середні темпи падіння зайнятості 2,65 %), відчутно негативно впливають на процеси господарської та соціальної життєдіяльності. На основі проведеного дослідження статистичних даних ми маємо констатувати факт, що загальною тенденцією динаміки структури економіки України у розрізі ринку праці є зростання частки зайнятих у сфері послуг.

Суттєвий вплив на динаміку розвитку сфери послуг чинить інвестиційна діяльність. Поточну структуру національної економіки, основні тренди її найближчого руху та перспективи розвитку визначає показник капітальних інвестицій за видами економічної діяльності, який відображає інвестиції у придбання нових і тих, які були у використанні, або виготовлення власними силами для власного використання матеріальних і нематеріальних активів, витрати на капітальний ремонт і модернізацію. Фактичний обсяг капітальних інвестицій за видами економічної діяльності та їх структура відображені на рис. 3.

Тренд залучення капітальних інвестицій в економіку України є нерівним, періоди зростання їх обсягів змінюються падінням, темпи залучення капітальних інвестицій недостатні та не можуть забезпечити позитивні темпи зростання національного доходу і суспільного багатства. Метод групування обсягів капітальних інвестицій за групами галузей дає змогу зробити висновки, що обсяги капітальних інвестицій у сферу послуг переважають обсяги капітальних інвестицій у сферу матеріального виробництва. Проте, протягом останніх років існує тенденція до зростання обсягів капітальних інвестицій у сферу сільського господарства, що зумовлено природними та географічними факторами, наявністю значних площ родючих земель, зростанням світового попиту на продукти харчування та державною політикою щодо міжнародної торговельної спеціалізації України як виробника сільськогосподарської продукції.

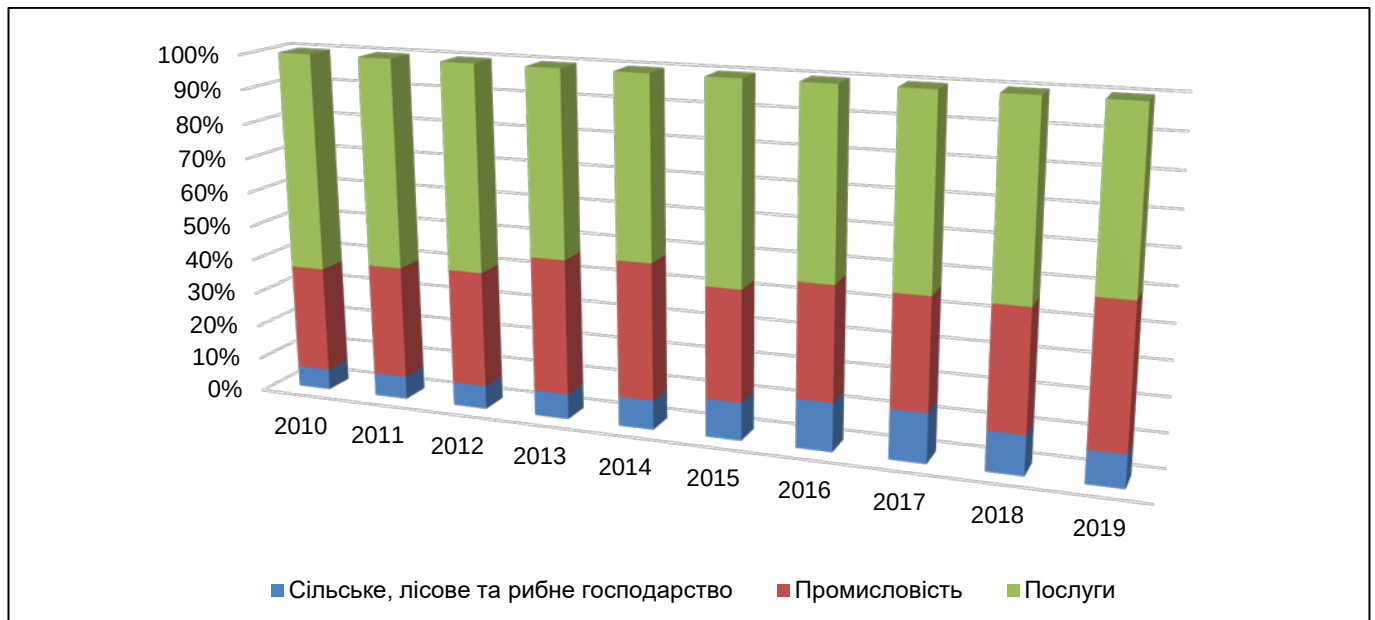

Рисунок 3. Структура капітальних інвестицій в економіці України за видами економічної діяльності, %
Джерело: побудовано на основі даних Державної служби статистики України [4].

Зростання обсягів капітальних інвестицій у сферу промислового виробництва припинилося у 2015 р., як свідчать дані, ці інвестиційні ресурси були перерозподілені на користь сфери послуг, але в наступні роки, ця тенденція не прослідковується. Пріоритетний напрямок інвестування у сферу послуг ілюструє непідготовленість сфери матеріального виробництва до залучення інвестиційних ресурсів, що призводить до погіршення матеріально-технічної бази цих галузей економіки України (промисловості та сільського господарства), надалі це може призвести до занепаду сфери матеріального виробництва та втрати виробничого потенціалу.

У структурі сфери послуг переважають інвестиції у капіталомісткі галузі будівництва, гуртової та роздрібною торгівлі, транспорту та зв'язку, операцій з нерухомим майном, інформаційних та телекомунікаційних послуг. Останніми роками також започаткована тенденція до зростання капітальних інвестицій у галузі державного управління та оборони. Викликає занепокоєння незначний рівень капітальних інвестицій у галузях освіти та охорони здоров'я, що не відповідає тенденціям постіндустріального розвитку та призводить до неможливості українського суспільства отримувати якісні послуги, заперечує постіндустріальний вектор розвитку вітчизняної економіки.

Розвиток сфери послуг можна безпосередньо пов'язати з показниками якості життя населення України, адже після задоволення базових матеріальних потреб індивід отримує можливість споживати послуги. В економіці України існує великий розрив та диспропорції між двома показниками – темпи зростання доходів домогосподарств та частка витрат на послуги. У національній економіці спостерігається постійне зростання рівня доходів домогосподарств, протягом останніх 10 років середньомісячні доходи домогосподарств зросли майже у 4,7 рази. Витрати на споживання послуг у структурі загального споживання домогосподарств зросли за 10 років лише на 30%. Витрачаючи на послуги близько 31,6% сукупного доходу домогосподарств, населенню України дуже важко досягти показників високої якості життя, властивих для постіндустріального суспільства.

Аналізуючи витрати домогосподарств у сфері послуг 2019 року, слід зазначити, що основною статтею витрат домогосподарств в Україні залишається оплата послуг житлово-комунального господарства, а частка їх зростає та досягає 14,6 % від загальних витрат. Значні витрати населення спостерігаються також у галузях ресторанного та готельного обслуговування (2,6%), транспорту та зв'язку (7,6%). Високими темпами зростають витрати на охорону здоров'я (темпи приросту становили 37 % за останні 10 років). Витрати домогосподарств у галузях освіти, культури та відпочинку характеризуються падінням – темпи падіння витрат становили 15 % та 11 %. Така ситуація разом із об'єктивними демографічними процесами скорочення економічно активного населення може призвести до неможливості якісного відтворення робочої сили в економіці України та подальшим процесам економічного занепаду, пов'язаного з недостатньою кваліфікацією, трудовими навичками та неякісним відтворенням здатності до праці населення.

Постійно зростає частка витрат на оплату послуг у споживчих витратах домашніх господарств у досліджуваній період. Найвагомими витратами населення України у сфері послуг є витрати на житлово-комунальне обслуговування. З огляду на соціальну значимість житлово-комунальних послуг та відносно низький рівень доходів домогосподарств в економіці, а також того, що підвищення цін на ці послуги призводить до здорожчання у практично всіх інших галузях народного господарства, державі необхідно вживати ефективних заходів щодо захисту населення від монополю високих цін на даний вид послуг. Замість цього державні органи влади проводять політику реформування взаємовідносин у цій сфері, яка спрямована в основному на досягнення 100 % оплати населенням вартості житлово-комунальних послуг, що не сприяє розвитку ефективних економічних відносин у галузі.

Галузі транспорту та зв'язку отримують значну частку грошових надходжень від домогосподарств, а темпи витрат на них є одними з найбільших, оскільки вони є невід'ємними від потреб сучасного суспільства.

Зростання витрат населення України на медичне забезпечення та охорону здоров'я має пояснення демографічного, соціального та економічного характеру.

До демографічних ми можемо зарахувати такі: загальне старіння населення України, висока смертність та низька народжуваність. Соціальні – падіння якості життя населення, зростання кількості хворих на туберкульоз, СНІД, серцево-судинні захворювання, рак, високий рівень споживання алкоголю та тютюну. Економічні – відносно зростання рівня доходу, що призводить до піклування за індивідом, падіння рівня державних видатків у сфері охорони здоров'я, зростання вартості ліків тощо. Крім того, зростання частки медичних послуг у загальному обсязі платних послуг є закономірним за умови високих темпів зростання цін і розширення асортиментного переліку послуг платної медицини.

Аналіз витрат домогосподарств України на освітні послуги, культуру та відпочинок засвідчать про тенденцію до їх зниження. Така тенденція суперечить принципам постіндустріального розвитку економіки України. Адже властивість освіти реалізуватися в майбутньому зростанні доходу, як індивідуального так і суспільного, дає підстави характеризувати витрати на освіту як інвестиції. Механізм отримання інвестиційного ефекту освіти пояснюється особливим, соціальним характером цієї сфери. Результати інвестування в освіту можуть проявитися не тільки у зростанні економічних показників: зростанні продуктивності праці працівників, доходів підприємств і країни. Не менш важливими виступають соціальні наслідки зростання витрат на освіту [5]. Подальший суспільний та економічний розвиток світу перебуватиме у площині високоінтелектуальних винаходів, знанневомісткого виробництва, що вимагає не зниження, а зростання витрат на освіту.

Важливий фактор впливу на обсяги попиту платних послуг – їх ціна та зміна цін на окремі їх види, обсяги споживання яких безпосередньо залежать від цінових коливань. У галузях сфери послуг, споживання яких не може бути скорочено або можливість скорочення яких обмежена, спостерігається прямий взаємозв'язок між високими темпами зростання цін і збільшенням споживчих витрат. До таких послуг в економіці України належать послуги транспорту, зв'язку, житлово-комунального господарства та медицини. Зростання цін на такі послуги не знизить частку витрат домогосподарств через неможливість відмови від них.

Аналізуючи рисунки, можна зробити висновок про тенденцію до постійного та випереджувального зростання цін на окремі види послуг, які входять до обов'язкових витрат домогосподарств в економіці України. На нашу думку,

тенденція зниження попиту населення на придбання послуг споживчого, побутового характеру загострює проблеми суспільного розвитку, заперечує тенденціям постіндустріального розвитку, нівелює зростання доходів населення, податкових надходжень до бюджету країни, вимагає реформування економіки України.

Важливим фактором, що визначає національні особливості розвитку сфери послуг у сучасному глобалізованому світі, є торговельна спеціалізація країни у структурі міжнародних економічних відносин. З метою економічного аналізу розглянемо статистичні дані щодо динаміки експорту та імпорту послуг протягом 2000-2019 рр. (рис. 4). Аналіз свідчить, що українська економіка має позитивний зовнішньоторговельний баланс у сфері послуг та орієнтована на їх експорт, адже показники експорту значно перевищують показники імпорту починаючи з 2008 р. і по даний час. Крім того, починаючи з 2013 р. спостерігалася тенденція до скорочення зовнішньоекономічної діяльності України у сфері послуг, в 2019 році обсяги експорту та імпорту досягли показників 2013 року.

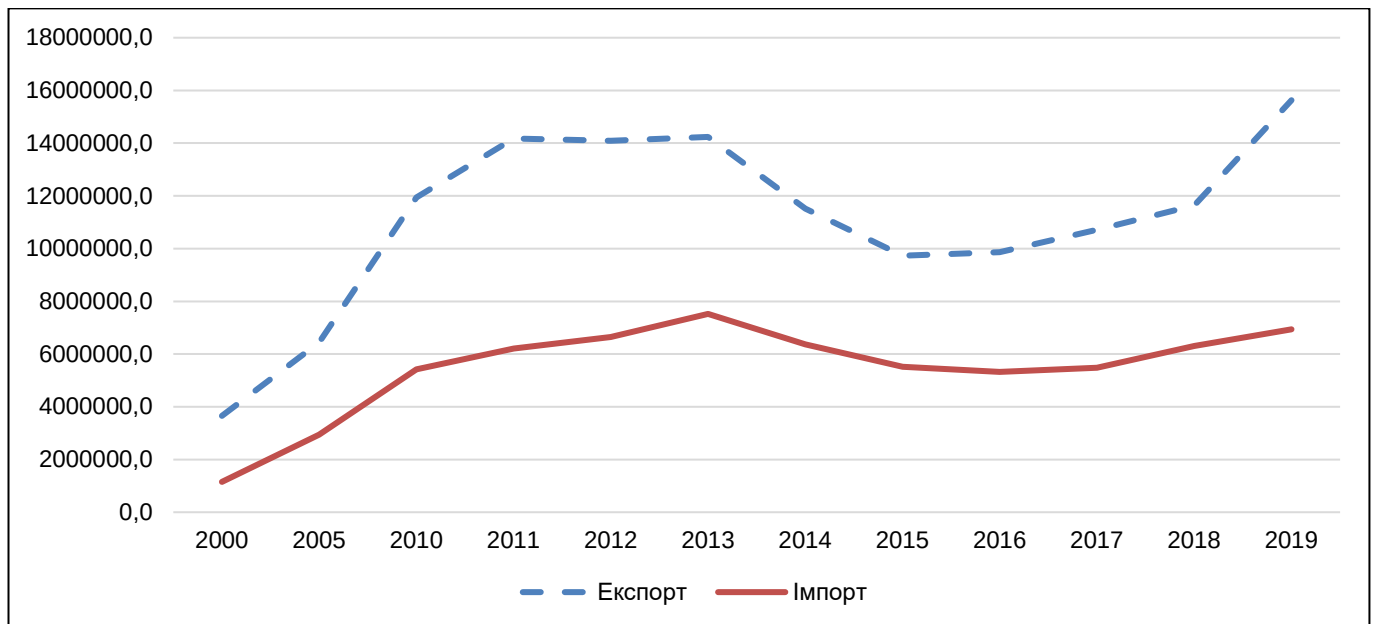

Рисунок 4. Динаміка експорту та імпорту послуг в економіці України 2000-2019 рр., тис. дол. США

Джерело: побудовано на основі даних Державної служби статистики України [4].

Щодо структури зовнішньої торгівлі у сфері послуг, Україна найбільше експортує послуг у сфері транспорту (59,3 % від загальної кількості у 2019 р.), телекомунікаційних, комп'ютерних та інформаційних послуг (16,0 % від загальної кількості у 2019 р.), послуг з переробки матеріальних ресурсів (10,7 % від загальної кількості у 2019 р.), тобто послуг переважно з низьким та середньотехнологічним ступенем переробки. Міжнародною спеціалізацією у сфері послуг для економіки України є надання технологічних професійних послуг, особливістю яких є їх капіталомісткість, значна матеріальна складова, орієнтація на індустріальні показники ефективності. Тобто можна стверджувати, що українська економіка використовує індустріальний потенціал і виробничу інфраструктуру, які у неї залишилися після переходу до ринкових взаємовідносин у господарстві, та вигідне географічне становище як перетин торговельних шляхів між Європою та Азією. Отримані висновки можна підтвердити такими фактами:

- 98 % послуг з переробки матеріальних ресурсів спрямовані на задоволення потреб зовнішнього ринку;
- 42 % від загального обсягу транспортних послуг становлять послуги трубопроводів;
- 28 % від загального обсягу транспортних послуг становлять послуги морського та залізничного транспорту.

Проте необхідно наголосити на невітшних тенденціях розвитку основних експортних галузей сфери послуг – відносне падіння частки та скорочення обсягів надання транспортних послуг та послуг з переробки матеріальних ресурсів, що є наслідком зростання міжнародної конкуренції в цій галузі, зниженням якості та зношенням української транспортної інфраструктури, значною енерговитратністю національного виробничого сектору. Єдиною експортноорієнтованою галуззю, що показує позитивну динаміку розвитку, є телекомунікаційні, комп'ютерні та інформаційні послуги, та особливо сегмент комп'ютерних послуг, обсяги надання яких та частка у структурі зовнішньої торгівлі зростають.

До галузей сфери послуг, які мають найменший експортний потенціал та стійку тенденцію до падіння їх частки й скорочення обсягів виробництва у національній економіці, можна зарахувати:

- послуги страхування;
- роялті та інші послуги, пов'язані з відносинами інтелектуальної власності;
- ділові послуги;
- культурні та рекреаційні послуги;
- державні та урядові послуги.

Така ситуація викликає занепокоєння: адже всі ці послуги можна вважати знаннєвомісткими професійними послугами, які мають тенденцію до зростання обсягів виробництва цих галузей, розширення асортиментного переліку послуг в усіх провідних постіндустріальних країнах. Вони задовольняють людські потреби вищого порядку у саморозвитку та самореалізації, забезпечують безперервність процесів суспільного відтворення та впливають на якість життя населення, а це є основними орієнтирами постіндустріального розвитку людського суспільства.

Розглядаючи структуру імпорту послуг за їх видами у національній економіці України відзначимо, що він є більш диверсифікованим за експорт, а чільне місце, як і у випадку експорту, належить транспортним послугам (23,1 % від загальної кількості у 2019 р.), що підтверджує наші висновки про міжнародну спеціалізацію України як транзитної держави. Основу імпорту транспортних послуг становлять послуги повітряного транспорту (49,5 %) та залізниці (16,5 %) від загальної кількості транспортних послуг. Це пов'язано зі зростанням ролі українських міст в якості хабів міжконтинентального сполучення Європа – Азія.

Значну частку українського імпорту в сфері послуг займають знаннєвомісткі, високотехнологічні професійні послуги, обсяги імпорту та частка у загальній структурі імпорту яких мають тенденцію до зростання:

- державні та урядові послуги;
- послуги, пов'язані з фінансовою діяльністю;
- ділові послуги;
- роялті та інші послуги, пов'язані з відносинами інтелектуальної власності;
- послуги, пов'язані з подорожами.

Сукупна частка такого імпорту в загальній структурі сягає 66 %. Така тенденція свідчить про факт невідповідності національної сфери послуг вимогам та викликам постіндустріального розвитку. Зростання їх імпорту відображає народження в національній економічній системі особливих потреб в оптимізації та збільшенні ефективності економічної діяльності шляхом залучення провідних досягнень світового НТП, сучасних методів та засобів ведення операційної діяльності організацій, необхідності активізації процесів включення національних господарюючих суб'єктів до світового економічного простору, спрощення доступу до світових ринків капіталу з більш ліберальними умовами фінансування. Звернемо особливу увагу на високу частку імпорту послуг з державного управління та високі темпи її зростання (починаючи з 2013 р. обсяг імпортованих послуг виріс більше ніж у 3 рази), така динаміка свідчить про активізацію міжнародної допомоги у процесах реформування українського суспільства на шляху до його постіндустріального розвитку.

Підтвердженням наших висновків може стати рисунок 5, який показує географічну структуру експорту та імпорту послуг у 2019 р.

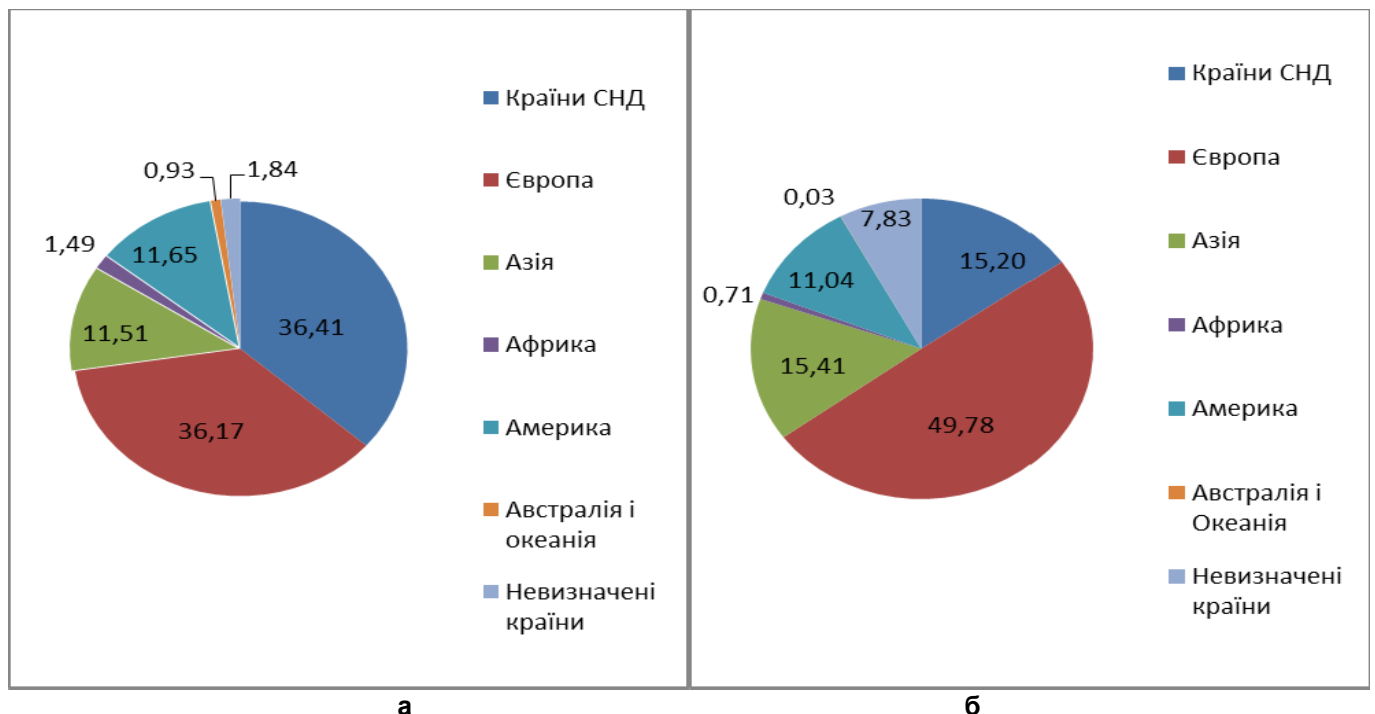

Рисунок 5. Географічна структура експорту-імпорту послуг в економіці України у 2019 р. у % : а – експорт, б – імпорт.

Джерело: побудовано на основі даних Державної служби статистики України [4].

Аналіз цього рисунку доводить, що основна частина імпорту послуг в економіку України припадає на країни (49,78 % країни Європи та 11,04 % США), які за міжнародною класифікацією можна зарахувати до розвинутих постіндустріальних країн, що експортують знаннєвомісткі, інноваційні, високотехнологічні послуги.

А основними експортними партнерами України у сфері послуг є країни СНД, господарські системи яких у більшості споживають традиційні послуги, властиві індустріальному етапу розвитку суспільства – низько- та середньотехнологічні. Високу частку експорту послуг до країн Європи можна пояснити географічним положенням України та операційною діяльністю національних суб'єктів з транзиту газових ресурсів.

На основі проведеного нами дослідження обсягів, динаміки, місця та значення сфери послуг в економіці України можна визначити такі особливості:

- бурхливий розвиток сфери послуг України, на відміну від провідних країн світу, розпочався лише на початку 90-х рр. XX ст. До цього періоду економіка України характеризувалася командно-адміністративною структурою, в якій панували індустріальні тенденції розвитку, а третинному сектору не приділялося достатньої уваги;

- починаючи з 1993 р. в економіці України встановилася стала тенденція до перевищення загального внеску сфери послуг у національний ВВП, внеску сфери промислового виробництва та сільського господарства. Окрім цього, динаміка структури зайнятості населення України за видами економічної діяльності свідчить, що частка економічно активного населення, працюючого у сфері послуг, дуже перевищує показники первинного та вторинного секторів зі стійкою тенденцією до зростання;

- у національному господарстві України існує додатний кореляційний взаємозв'язок між показниками обсягу ВВП на одну особу та приросту доданої вартості, виробленої у сфері послуг, що свідчить про значний її вплив та важливість для економіки нашої країни в цілому.

- Відповідно до абсолютних кількісних показників структури національної економіки України, наша держава обрала для себе загальноцивілізаційний вектор постіндустріального розвитку та досягла прийнятних розмірів основних економічних індикаторів ваги сфери послуг у постіндустріальній економіці. Тенденції структурних змін економіки України відповідають тенденціям розвитку провідних економік світу;

- у економіці України обсяги капітальних інвестицій у сферу послуг переважають показники обох сфер матеріального виробництва. У середині сфери послуг основними галузями залучення інвестиційних ресурсів є капіталомісткі галузі, в свою чергу рівень інвестиційної активності у галузях знаннєвомістких послуг є загрозливо низьким;

- статистичні дані доводять наявність процесів постійного зростання проміжного споживання послуг як необхідних виробничих ресурсів. Такі процеси пов'язані зі структурними трансформаціями економіки України, необхідністю забезпечення безперервності суспільного відтворення, виникненням та зростанням обсягів споживання нових знаннєвомістких послуг, що спрямовані на досягнення конкурентних переваг на національному та світовому ринках;

- обсяги витрат на споживання послуг у загальній структурі витрат домогосподарств є незначними порівняно з лідерами постіндустріального розвитку. Спостерігається значна диспропорція показників зростання рівня доходу та витрат домогосподарств у галузях сфери послуг. Основні витрати домогосподарств України припадають на послуги, характерні для індустріального етапу розвитку економіки, та задовольняють первинні людські потреби – житлово-комунальні послуги, транспорт, зв'язок, ресторанне обслуговування. Спостерігаються значні темпи приросту обсягів цих витрат. На противагу, витрати у галузях сфери послуг, які забезпечують особистий та соціальний розвиток індивіда, мають незначний обсяг та тенденцію до скорочення. Така ситуація має високий рівень загрози поточній та майбутній конкурентоспроможності економіки України, може призвести до різкого зниження якості національних трудових ресурсів, інноваційної спроможності населення, занепаду вітчизняного наукового потенціалу. Важливим фактором, що знижує обсяг попиту домогосподарств на послуги, є постійне та випереджувальне зростання їх цін;

- українська економіка є експортноорієнтованою у сфері послуг та має позитивне сальдо зовнішньоторговельного балансу. Міжнародна спеціалізація зумовлена вдалим географічним положенням, розвинутою транспортною інфраструктурою та значним індустріальним потенціалом. До найбільших статей експорту послуг належать транспортні послуги та послуги з переробки матеріальних ресурсів. Проте, останнім часом намітилася тенденція до скорочення обсягів експорту цих послуг, вона зумовлена занепадом та погіршенням якості транспортної інфраструктури, високим рівнем енерговитрат матеріального виробництва, зростаючою інтенсивністю міжнародної конкурентної боротьби в цих галузях. Імпорт послуг в економіку України більш диверсифікований аніж експорт. Основну його частку становлять знаннєвомісткі, професійні, фінансові, державні та урядові послуги, а основними країнами їх походження є високорозвинуті економіки Європи та США. Отже, зважаючи на незначний експортний потенціал України в галузях послуг, пов'язаних із відносинами інтелектуальної власності, така ситуація відображає невідповідність сучасної сфери послуг України вимогам постіндустріального розвитку, загрожує залишити національне господарство на узбіччі світових трансформаційних процесів.

Спостерігається невідповідність основних тенденцій розвитку сфери послуг у межах економіки України світовим напрямкам та динаміці провідних розвинутих економік. Індустріальна спеціалізація національної сфери послуг, орієнтація її на низько- та середньотехнологічні капіталомісткі галузі, низька частка витрат населення у галузях сфери послуг, тенденція до нехтування інтелектуальним розвитком індивіда, недостатня увага до інноваційного розвитку господарства дає можливість визначити сучасний стан та тенденції розвитку сфери послуг в Україні як квазіпостіндустріальний, за якого абсолютні числові індикатори вже досягнуті, а якісні показники розвитку залишаються на індустріальному рівні.

Враховуючи отримані нами висновки та на основі результатів попередніх досліджень розвитку сфери послуг у структурі провідних економік світу, зміни ролі та значення сфери послуг в умовах постіндустріалізму,

виникає можливість окреслити та сформулювати, на нашу думку, пріоритетні напрямки розвитку національного третинного сектору:

- *максимізація рівня задоволення індивідуальних потреб споживача у сфері послуг* – галузі житлово-комунальних послуг, побутові послуги, торгівля, транспорт, зв'язок, професійна освіта, охорона здоров'я, професійні, фінансові, страхові послуги;

- *максимізація задоволення потреб споживача як особистості у сфері послуг* – вища освіта, додаткова освіта, послуги культури та естетичного виховання, рекреація, наукові послуги, послуги, спрямовані на подовження життя людини;

- *максимізація рівня конкурентоспроможності національної сфери послуг* – професійні послуги, інноваційні, наукові дослідження та розробки, знаннєвомісткі послуги.

На нашу думку, можливий поетапний розвиток сфери послуг з переходом від першого до третього напрямку розвитку відповідно до зростання економіки України. З метою реалізації такого сценарію потрібно створити комплекс заходів, який буде оптимізувати дію ринкових механізмів:

Стимулювання зростання обсягів сукупного попиту на послуги:

- забезпечення зростання доходів населення темпами, які випереджають збільшення індексу споживчих цін;

- забезпечення загальної доступності та якості базових суспільних послуг, до яких в першу чергу зарахуємо освіту та охорону здоров'я;

- створення економічних умов, які дадуть можливість економічно активному населенню за рахунок власних доходів забезпечити задоволення первинних потреб у послугах;

- формування суспільних інститутів стимулювання потреб індивіда вищого рівня у саморозвитку та самореалізації.

Стимулювання зростання обсягів сукупної пропозиції послуг:

- забезпечення зростання середнього рівня якості послуг, який відповідає вимогам постіндустріального розвитку економіки;

- поліпшення національної транспортної та інформаційно-комунікаційної інфраструктури;

- забезпечення інвестування в розвиток національної галузі освітніх послуг, розвиток системи додаткової освіти;

- формування високоефективної системи охорони здоров'я;

- стимулювання інноваційного та наукового розвитку економіки та суспільства;

- побудова ефективної системи охорони та захисту права інтелектуальної власності, інституціоналізація у вітчизняному суспільстві категорії «інтелектуальна власність».

Реалізація цих заходів зможе забезпечити суттєве зростання обсягів виробництва та споживання послуг, забезпечить сталий розвиток сфери послуг, підвищить якість життя населення України відповідно до стандартів постіндустріального розвитку.

За оцінками Кабінету Міністрів України, послуги, що надаються населенню, займають важливе місце в економіці, адже не лише забезпечують нормальну діяльність домогосподарств, а й створюють близько 23% ВВП, 33% зайнятості та 17% податкових надходжень.

«Внаслідок пандемії COVID-19 та вимушеного введення обмежувальних заходів суб'єкти в секторі були змушені обмежити чи призупинити свою діяльність, що може призвести до значного падіння сфери послуг. Ключовим викликом для сектору є пристосування до нових соціальних стандартів в умовах пандемії, які дозволять їм, з одного боку, надавати послуги населенню та отримувати прибуток, а з іншого – убезпечити своїх клієнтів від ризику бути інфікованими та мінімізувати поширення COVID-19».

Список використаних джерел

1. Юбилейный статистический ежегодник «Народное хозяйство СССР за 70 лет». М. : Гос. ком. СССР по статистике, 1986. С. 9. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=ffz9AgAAQBAJ&pg=PA498&lpg=PA498&dq> (дата звернення: 21.12.2020)

2. Структурні зміни та економічний розвиток України : монографія / В. М. Геєць, Л. В. Шинкарук, Т. І. Артьомова та ін.; за ред. д-ра екон. наук Л. В. Шинкарук ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ : Ін-т економіки та прогнозув., 2011.

3. Світовий банк : сайт. URL: <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx> (дата звернення: 26.12.2020)

4. Державна служба статистики України : сайт. URL: ukrstat.gov.ua (дата звернення: 22.12.2020)

5. Економіка знань: виклики глобалізації та Україна / Національний ін-т стратегічних досліджень ; заг. ред. А. С. Гальчинського та ін.. Київ, 2004. 261 с.

6. Вітренко А. О. Сервісна економіка: теорія, сучасні виклики та глобальні тренди : монографія. Київ : Знання, 2016. 413 с.

References

1. Yubileyny statisticheskiy yezhegodnik «Narodnoye khozyaystvo SSSR za 70 let» [Anniversary statistical yearbook «The national economy of the USSR for 70 years»]. M. : Gos. kom. SSSR po statistike, 1986. S. 9. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=ffz9AgAAQBAJ&pg=PA498&lpg=PA498&dq> [in Ukr.]

2. Heyets' V. M., Shynkaruk L. V., Art'omova T. I. ta in. (2011). *Strukturni zminy ta ekonomichnyy rozvytok Ukrainy [Structural changes and economic development of Ukraine] : monohrafiya ; za red. d-ra ekon. nauk Shynkaruk L. V.; NAN Ukrainy, In-t ekon. ta prohnozuv. Kyiv : In-t ekonomiky ta prohnozuv. [in Ukr.]*
3. Svitovyy bank [World Bank] : sayt. URL: <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx> [in Ukr.]
4. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine] : sayt. URL: ukrstat.gov.ua [in Ukr.]
5. *Ekonomika znan': vyklyky hlobalizatsiyi ta Ukrainy [Knowledge economy: challenges of globalization and Ukraine] Natsional'nyy in-t stratehichnykh doslidzhen' ; zah. red. A. S. Hal'chyns'koho ta in.. Kyiv, 2004. 261 s. [in Ukr.]*
6. Vitrenko A. O. (2016). *Servisna ekonomika: teoriya, suchasni vyklyky ta hlobal'ni trendy [Service economics: theory, current challenges and global trends] : monohrafiya. Kyiv : Znannya, 413 s. [in Ukr.]*

ДАНІ ПРО АВТОРІВ

Кучеренко Світлана Юріївна, кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», м. Переяслав.
e-mail: ksvetau@i.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7560-1212>
Researcher ID: S-1892-2018

Леваєва Людмила Юріївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», м. Переяслав.
<https://orcid.org/0000-0003-0697-2700>
Researcher ID: Y-7228-2018
e-mail: lluda85@i.ua

Припутта Наталія Володимирівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки,
Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України, м. Київ.
e-mail: pryputa@ukr.net

ДАННЫЕ ОБ АВТОРАХ

Кучеренко Светлана Юрьевна, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики
ГБУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды», г. Переяслав.
e-mail: ksvetau@i.ua

Леваева Людмила Юрьевна, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики
ГБУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды», г. Переяслав.
e-mail: lluda85@i.ua

Припутта Наталья Владимировна, кандидат экономических наук, доцент кафедры теоретической и прикладной экономики,
Институт подготовки кадров государственной службы занятости Украины, г. Киев.
e-mail: pryputa@ukr.net

DATA ABOUT THE AUTHORS

Kucherenko Svitlana, PhD, Assistant Professor of Economics Department
Pereiaslav-Khmelnitskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, Pereyaslav.
e-mail: ksvetau@i.ua

Levaieva Liudmyla, Ph.D., Assistant Professor of Economics Department
Pereiaslav-Khmelnitskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, Pereyaslav.
e-mail: lluda85@i.ua

Pryputa Nataliia, PhD, Assistant Professor Theoretical and Applied Economics Department
Training Institute State Employment Service of Ukraine, Kiev.
e-mail: pryputa@ukr.net